

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон

Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬС Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- УШКОВА Ю. В. Антропологічний склад населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я: внутрішньогруповий аналіз чоловічої вибірки
- САВЕЛЬЄВА К. С. Сцена з жертвним биком на вотивному рельєфі з Тіри
- СОРОКІН С. О., СИТИЙ Ю. М. Деякі аспекти взаємовпливу давньоруської та сіверянської гончарних традицій
- ПОГОРЖЕЛЬСЬКА І. В., ГОРБАНЕНКО С. А. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень

Articles

- 5 USHKOVA Yu. V. Anthropological Composition of the Yamna Culture Population of the North Pontic Region: Intragroup Analysis of the Male Sample
- 21 SAVELIEVA K. S. The Scene with a Sacrificial Bull Depicted on a Votive Relief from Tyras
- 33 SOROKIN S. O., SYTYI Yu. M. Some Aspects of the Interaction of Ancient Rus and Severians Pottery Traditions
- 49 POHORZHEL'SKA I. V., GORBANENKO S. A. Slavic Textiles of the Last Quarter of the 1st Millennium AD: Study Results

Нові відкриття та знахідки

- БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О., ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В. Знахідка давньоруської свинцевої грамоти в м. Полонному Хмельницької області
- ДЯЧЕНКО Д. Г. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів

Discoveries and Recent Finds

- 60 BOBROVSKYI T. A., NECHYTAILO P. O., HOLUB V. M., TYMCHUK D. V. Find of an Ancient Rus Lead Letter at Polonne in Khmelnytskyi Oblast
- 72 DIACHENKO D. H. Interpretation of T-shaped Antler Artefact from Ostriv Burial Ground

Публікації археологічного матеріалу

Publication of Archaeological Material

ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д.
Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці
у середньому Подністров'ї

83

HUTSALA A. F., HUTSAL V. A., MOHYLOVO O. D.
A Mound of the Early Scythian Period near Shut-
nivtsi Village in Middle Dnister Region

Дискусії

Discussions

ГАСКЕВИЧ Д. Л. Про ще одну концепцію
«неоліту» із рисами постмодернізму

105

HASKEVYCH D. L. On One More Concept of
“Neolithic” Based on the Postmodernism Approach

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Про кавказьку міграцію та
українську неолітизацію

120

ZALIZNIAK L. L. About Caucasian Migration and
Ukrainian Neolithization

Історія науки

History of Science

РУСЯЄВА А. С., КУЗЬМИЩЕВ О. Г.
Олександр Миколайович Карасьов – визначний
дослідник Ольвії Понтійської (до 120-ліття)

129

RUSIAIEVA A. S., KUZMISHCHEV O. H.
Oleksandr Mykolaiovych Karasiov — Prominent Re-
searcher of Olbia Pontica (on the 120th Anniversary)

АБАШИНА Н. С. Дослідник Успенського
собору Києво-Печерської лаври: до 120-річчя
від дня народження М. В. Холостенка

137

ABASHYNA N. S. Researcher of the Cathedral of
the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra: to the
120th Anniversary of the Birth of M. V. Kholostenko

Хроніка

News Review

Антропология і біоархеология України на
міжнародному антропологічному форумі в
м. Базель, Швейцарія, 11—12 листопада 2022 р.
До 75-річчя Костянтина Михайловича Гупала
(1947—2010)

148

Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine at the
International Anthropological Forum in Basel, Swit-
zerland, November 11—12, 2022

Пам'яті Якова Петровича Гершковича

149

To the 75th anniversary of Kostiantyn Mykhailovych
Hupalo (1947—2010)

Пам'яті Гочі Ревазовича Цецхладзе

151

In Memoriam of Yakiv Petrovych Hershkovych

152

In Memoriam of Gocha Revazovych Tsetsckhladze

Алфавітний показник змісту журналу
«Археология» за 2022 рік

153

Index of Publications in *Arheologia Journal*
in 2022

© С. О. СОРОКІН, Ю. М. СИТИЙ* 2022

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОВПЛИВУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ТА СІВЕРЯНСЬКОЇ ГОНЧАРНИХ ТРАДИЦІЙ

У статті розглянуто знахідки роменської кераміки, що імітували давньоруський гончарний посуд. Проаналізовано передумови для його появи й теорії дослідників щодо існування такого посуду й часу його появи.

Ключові слова: роменська ліпна й давньоруська кружальна кераміка, взаємовпливи у розвитку керамічного виробництва, Сіверяни, Русь.

Тема взаємин Сіверян і Русі є ключовою в дослідженнях пам'яток кінця I тис. н. е. Дніпровського Лівобережжя. З часу відкриття роменської культури й до сьогодні питання взаємопроникнення окремих елементів матеріальної культури є актуальним та остаточно не вирішеним. Яскравим прикладом, що ілюструє процеси інтеграції різних культур, є керамічні матеріали. Традиції гончарного виробництва будь-якої культури (як наприклад і житлобудівництва) залишаються найбільш консервативними впродовж існування археологічних культур. Первісні технологічні прийоми, форми посудин, види домішок, методи випалу, орнаментация поверхні якщо й змінювалися протягом існування культури, то дуже поступово. Кардинальні зміни відбулися внаслідок певного зовнішнього впливу, причому масового. Таким фактором стало заселення в X ст. Лівобережжя Дніпра (зокрема Подесення) населенням із правого берега Дніпра з яскраво вираженою давньоруською матеріальною культурою. Нові технологічні традиції адаптувалися до місцевих реалій різними шляхами.

Питанню розвитку роменського (сіверянського) гончарства приділяли увагу багато до-

слідників. Загальні тенденції детально розглянуто в працях О. В. Сухобокова (1975; 1992) та О. В. Григор'єва (Григорьев 2000; 2005). Технологічні особливості, типологія й датування висвітлені авторами доволі широко. У процесі накопичення матеріалів із різних частин роменського ареалу з'явилися праці, у яких проаналізовано регіональні особливості наборів кераміки (Григорьев 1988; Приймак 1999; Сарачев 2000; Енуков 2005; Веретюшкин 2008). Зрозуміло, що перехід від ліпного роменського посуду до кружального давньоруського місцевого сіверянського населення не залишився поза увагою. Зважаючи на досить велику територію поширення роменських старожитностей та неоднорідність процесу входження різних регіонів до складу Давньоруської держави, дослідники відзначали локальні особливості цього процесу. Їх детальний розгляд та порівняння дають змогу зробити більш аргументовані висновки про процеси інтеграції Сіверян і Русі. Новітні матеріали, здобуті під час досліджень пам'яток нижнього Подесення та суміжних територій, суттєво доповнюють джерельну базу.

Роменські матеріали в Нижньому Подесенні нечисельні і здебільшого представлені поодинокими фрагментами ліпної кераміки в перевідкладеному стані в нашаруваннях пізніших часів. Знахідки роменської кераміки на пам'ятках із давньоруськими нашаруваннями X ст. окремі дослідники пов'язують із торговельними або данницькими стосунками, а не з місцевим виробництвом корінного (сіверянського) населення. Це пояснюється якраз нечисельністю знахідок та незначною кількістю поселень (Чернігів, Любеч, Седнів, Виповзів). Такі припущення, безумовно, мають право на існування. Разом із тим дослідження останніх років кількох комплексів, що містять у достатній кількості як роменську, так і давньоруську кераміку, дозволяють припускати також інші форми співіснування сіверянського й давньоруського населення. Ще цікавішими є комп-

* СОРОКІН Сергій Олексійович — співробітник Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-7577-1772, kotssorokin@gmail.com

СИТИЙ Юрій Миколайович. — старший науковий співробітник, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, ORCID 0000-0002-6117-3875, yurisytyi@gmail.com

лекси, у керамічному наборі яких на додачу до типового ліпного роменського та кружального давньоруського наявні фрагменти посуду, що мають одночасно чіткі ознаки обох гончарних традицій.

У 2017—2020 рр. експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка спільно з Інститутом археології НАН України проводили роботи на багатошаровому поселенні Орешня II, що розташоване в південній частині смт Седнів (літописний Сновськ). Роботи проводилися з метою уточнення характеру зв'язку пам'ятки з розташованим поблизу (близько 100 м через яр) городища Орешня. Досліджена площа становила 177 м² при потужності культурного шару до 0,7 м, який містив матеріали епохи бронзи, милоградської культури, пізньозарубинецькі, киево-количинські, роменські, давньоруські X ст. та матеріали другої половини XIII ст. Повністю або частково досліджено котловани 8 споруд та 53 господарських ям різних часів (Скороход, Сита, Сорокін 2019; Скороход та ін. 2020; Скороход, Сорокін, Ситий 2020; Скороход, Ситий, Сорокін 2022). Одночасно роменська й давньоруська кераміки виявлені в заповненні господарських споруд 4, 7 та ям 26, 34, 41, 42, 49 (рис. 1—7). Найпоказовішим є набір кераміки, що походить зі споруди 7. Споруда 7 являла собою котлован, викопаний у материковому ґрунті підквадратної в плані форми з розмірами 1,8 × 1,95 м (глибина 1,44 м від рівня материка). Котлован має більш широку верхню, циліндричну середню частини і дно з підбоєм діаметром 1,25 м.

Стратиграфія заповнення котловану містить значну кількість шарів. У верхніх та середніх шарах виявлено матеріали, які вказують на перетворення котловану споруди на смітник. У нижній частині заповнення виявлено локальне скупчення значної кількості фрагментів кераміки, кісток та вугілля.

Досліджені господарчі ями представлені котлованами здебільшого округлої форми діаметром близько 1,0 м та глибиною до 0,8 м від рівня материка. Ці об'єкти містили однаковий набір посуду, представлений трьома виразними групами.

Перша група складалася з фрагментів типових роменських грубо ліплених горщиків із S-подібним профілем та опуклими формами тулуба (на малюнках профілі виділено синім). Вінця відтягнуті назовні та орнаментовані по

краю мотузковим штампом. Шийки й плічка чітко виділені. По плічках також наявна орнаментация мотузковим штампом. Як внутрішня, так і зовнішня поверхні заглажені, але мають бугристий вигляд через наявність у формувальній масі крупних зерен шамоту. Випал неякісний (пічний). Колір поверхні — бурий із відтінками коричневого або сірого. Товщина стінок посудин — 0,6—1,2 см. Діаметр горщиків по вінцю 15—22 см (рис. 1: 1, 3—7; 5: 1, 3, 6—8; 6: 4, 5).

Друга група — це якісна кружальна давньоруська кераміка (профілі виділено на малюнках жовтим). Вона представлена фрагментами стандартних опуклобоких горщиків із манжетоподібними вінцями та S-подібним профілем. По шийках і плічках трапляється хвилястий орнамент, а тулуб (на більшість висоти) вкрито частим лінійним. Тісто добре промішане, із невеликими домішками піску, інколи дрібної жорстви. Випал якісний, рівномірний (горновий). Колір поверхні — здебільшого з відтінками коричневого. Товщина стінок посудин — 0,4—1,0 см. Діаметр горщиків по вінцю — 15—25 см. За сукупністю ознак ця група кераміки датується другою половиною — кінцем X ст. (рис. 2: 1—5, 7—10; 4: 1—3).

Третя група — кераміка, що поєднувала в собі ознаки як роменського, так і давньоруського посуду (профілі виділено на малюнках червоним). Представлена фрагментами ліплених горщиків, але підправлених на повільному гончарному крузі або поворотному столику (РФК-2, за О. А. Бобринським). Тісто добре промішане, з потужними включеннями крупнозернистого (до 5 мм) шамоту. Випал слабкий, пічний. Поверхні ретельно заглажені, але горбисті через домішки. Загладження внутрішніх поверхонь часто мало різноспрямований хаотичний характер. Колір зовнішньої поверхні — це здебільшого відтінки сірого, інколи коричневого. Товщина стінок посудин становить 10—12 мм. Орнаменти хвилястий та лінійний, повторюються давньоруські варіанти. Хвилястий орнамент на шийках посудин має більш «щільний» малюнок, де «хвилі» розташовані впритул одна до одної, але на тулубі мають, навпаки, дуже розмашистий характер (рис. 1: 2, 8—11; 2: 6, 11; 3: 1, 5—7; 5: 2, 4; 6: 1—3, 6, 7; 7: 3—5; 9). Лінійний орнамент не такий частий і чітко врізаний, як на давньоруських горщиках. Самі лінії не дуже рівні, подекуди переривчасті. Це зумовлено наявністю великої кількості крупнозернистого шамоту, що унеможлиблю-

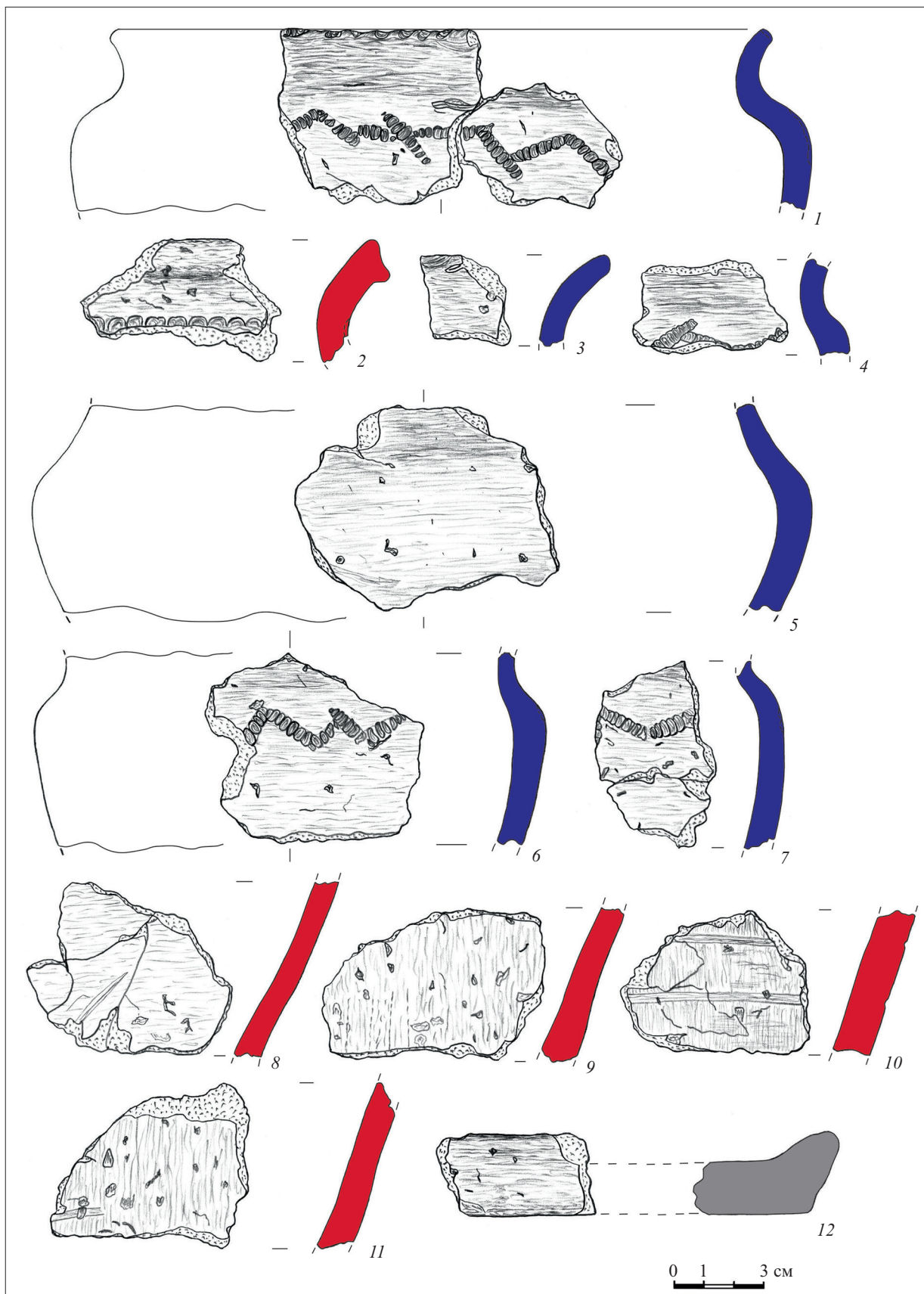

Рис. 1. Поселення Орешня II, споруда 7. Фрагменти кераміки: роменської (1, 3—7), роменських імітацій давньоруського посуду (2, 8—11), ліпна сковорідка (12)

Fig. 1. Oreshnia II settlement, structure no. 7. Fragments of typical for Ancient Rus wheel-made pottery: the Romny culture (1, 3—7), the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (2, 8—11), a handmade frying pan (12)

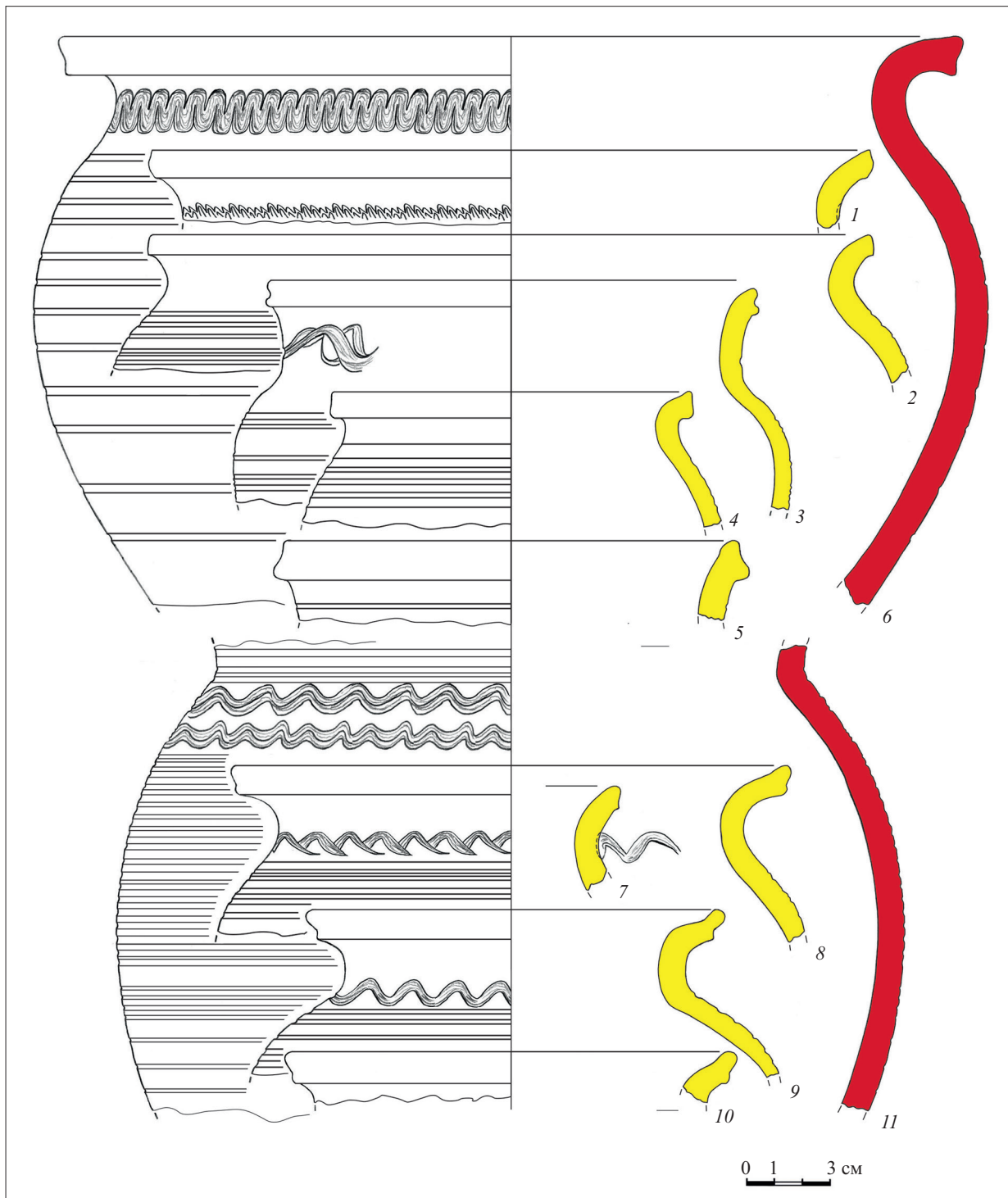

Рис. 2. Поселення Орешня II, споруда 7. Фрагменти типової давньоруської кружальної кераміки (1—5, 7—10), роменських імітацій давньоруського посуду (6, 11)

Fig. 2. Oreshnia II settlement, structure no. 7. Fragments of typical Ancient Rus wheel-made pottery (1—5, 7—10), the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (6, 11)

вав виконання геометрично якісного малюнку. Профілі посудин повністю ідентичні профілям типових давньоруських горщиків, знайдених поряд (чітко виражений манжет, шийка та плічка, пропорції тулуба). У цілому складається враження ретельного копіювання, виконано-

го, хоч і працьовитим, але недосвідченим і недостатньо обізнаним із технологією майстром.

Привертає увагу повна відсутність на знайдених фрагментах (імітацій давньоруського посуду) будь-яких характерних роменських орнаментів (мотузковий штамп, вдавлення по

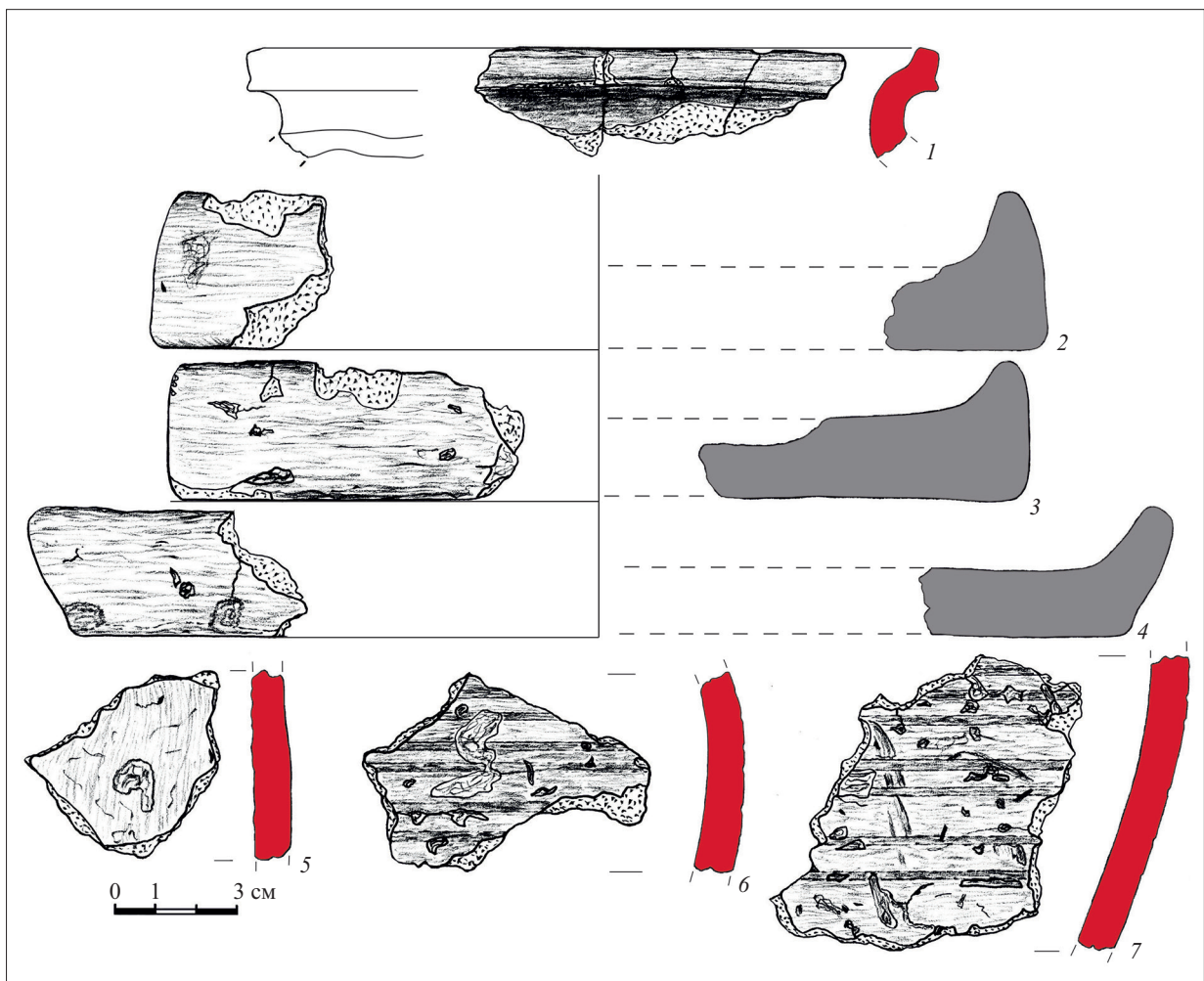

Рис. 3. Поселення Орешня II, яма 42. Фрагменти роменських імітацій давньоруського посуду (1, 5—7), ліплені сковорідки (2—4)

Fig. 3. Orshnia II settlement, pit no. 42. Fragments of the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (1, 5—7), hand-made frying pan (2—4)

краю вінця). Навпаки, давньоруська типова хвиля та багаторядний лінійний орнамент наявні практично завжди й ретельно пророблені. Орнаментація посуду в стародавніх суспільствах мала етновизначальне та сакральне значення. Відмова від звичних і багатьма поколіннями визнаних символів однозначно вказує на культурну чи «ідеологічну» асиміляцію місцевого сіверянського населення Руссю.

Варто зауважити, що, на нашу думку, застосування усталеного в наукових колах терміна «давньоруська ранньогончарна кераміка» до описаної вище третьої групи посуду є недоцільним. Його слід застосовувати щодо саме давньоруського кружального посуду раннього етапу (кінець IX — початок X ст.), виробленого за всіма технологічними, пропорційними та декоративними канонами, але з певними недоліками в якості виконання. Стосовно кераміки, що ко-

піює горщики кінця X ст. та має помітні технологічні відмінності, цей термін є некоректним.

Також на поселенні Орешня II на багатьох об'єктах із давньоруським кружальним посудом часто трапляються фрагменти типових роменських ліплених сковорідок (профілі виділено на малюнках сірим). Це грубо ліплені, масивні вироби з товщиною дна 2—2,5 см, висотою бортика 3—4 см та діаметром по вінцю 20—26 см (рис. 1: 12; 3: 2—4; 5: 5). Цікавою є наявність значної кількості роменських сковорідок на тлі майже повної відсутності типових кружальних давньоруських, широко розповсюджених на пам'ятках X ст. Різноманітність типів давньоруських горщиків (як за профілями, так і за розмірами посудин) та поодинокі знахідки на пам'ятці фрагментів кружальних сковорідок не дають підстав говорити про відсутність технологічних можливостей або навичок виготовлення цього типу по-

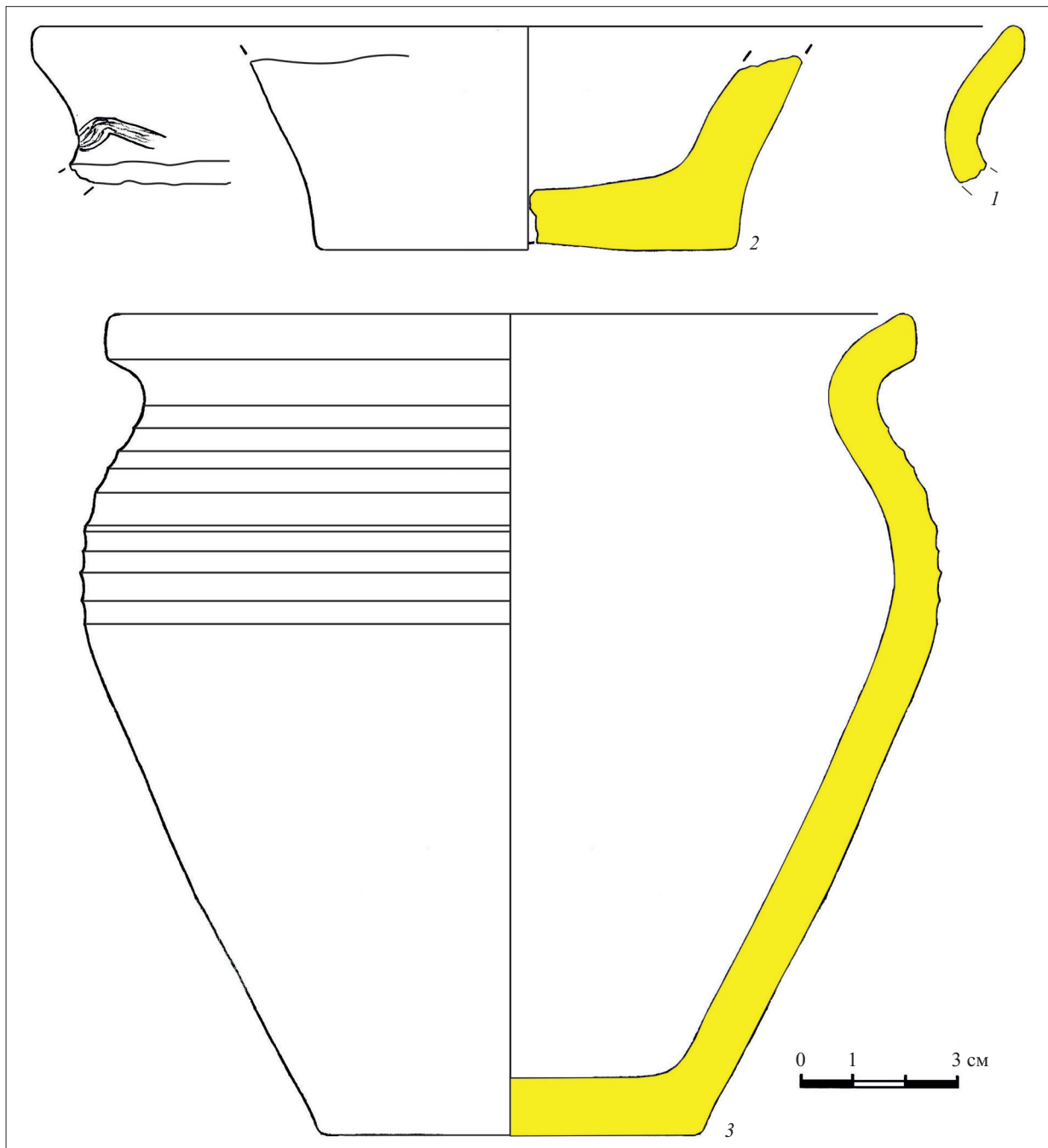

Рис. 4. Поселення Орешня II, яма 42. Фрагменти типової давньоруської кружальної кераміки

Fig 4. Oreshnia II settlement, pit no. 42. Fragments of typical for the Ancient Rus wheel-made pottery

суду. Скоріше за все, маємо приклад локальної спеціалізації за типом посудин.

Неорнаментовані роменські та імітації давньоруського посуду у фрагментах — стінки й придонні частини горщиків розрізнити між собою практично неможливо, тому зараховувати фрагменти до того чи іншого різновиду посуду й робити на цьому статистичні викладки некоректно та необ'єктивно.

Випадки копіювання сіверянами давньоруського посуду також відомі з матеріалів багатьох

інших пам'яток (Горбово, Полтава (Мироненко 1999), Липино, Свердловка I (Черненко, Кравченко, Луценко 2020) та ін.) (рис. 10). Але більшість із них розташовані на їхній «корінній» території, і мотиви таких спроб, час їх появи та шляхи розвитку технологій могли суттєво відрізнитися як поміж саме роменських регіонів, так і між контактними зонами з іншими племенами. На жаль, значна частина схожих матеріалів на сьогодні опублікована дуже фрагментарно (ілюстрації відсутні або малоінформативні), часто у вигляді

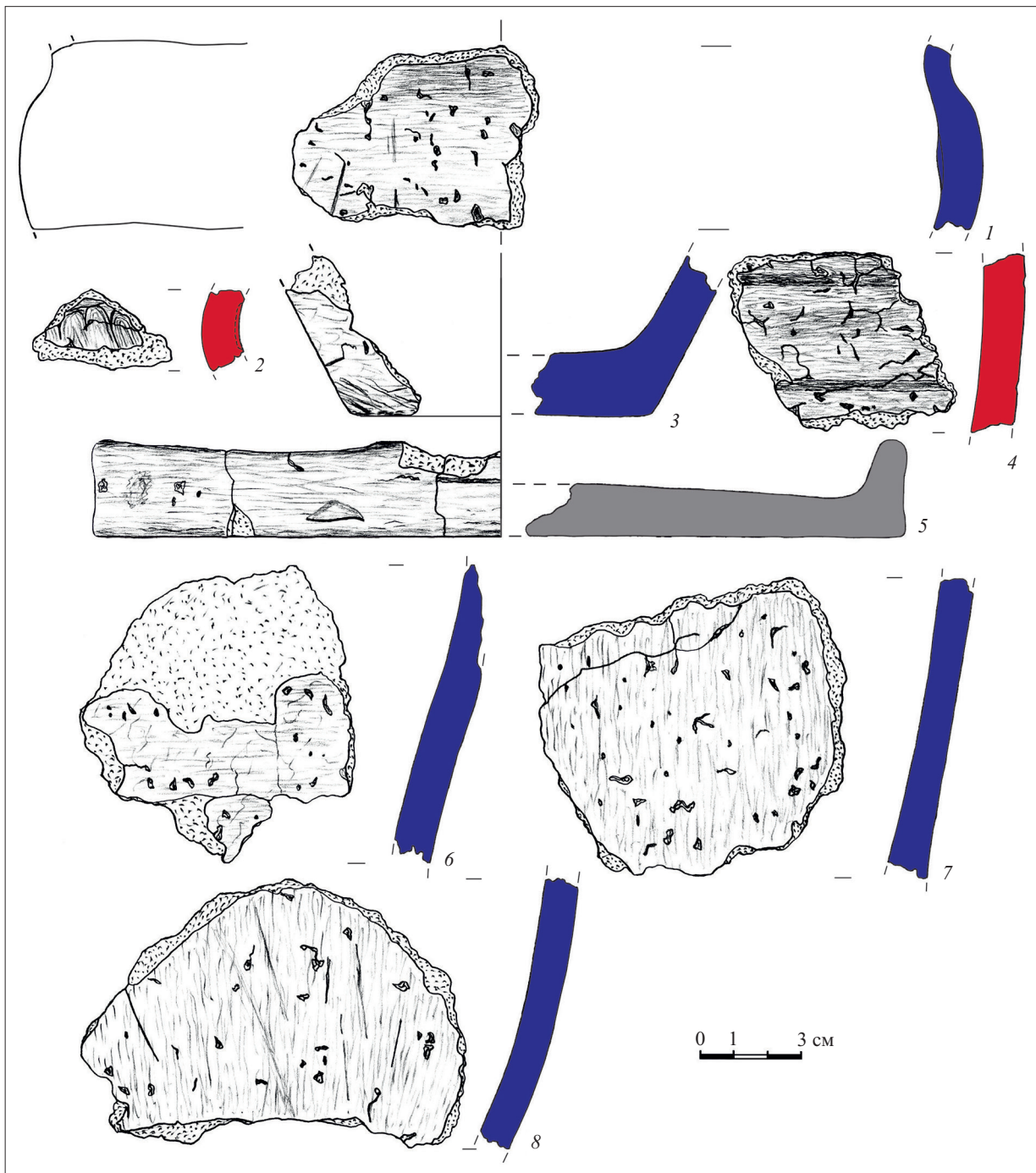

Рис. 5. Поселення Орешня II, яма 42. Фрагменти роменської ліпної кераміки (1, 3, 6—8), роменських імітацій давньоруського посуду (2, 4), ліпна сковорідка (5)

Fig. 5. Orshnia II settlement, pit no. 42. Fragments of the Romny culture handmade pottery (1, 3, 6—8), the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (2, 4), a handmade frying pan (5)

лише текстових описів. Це стосується як досліджень О. В. Сухобокова та О. В. Григор'єва, так і пізніших студій, зокрема А. Л. Казакова в Чернігові (Казаков 2020). В окрузі Чернігова на сьогодні відомий тільки один пункт зі схожим до розглянутого вище набором кераміки.

Найближчою до Седнева пам'яткою, на якій були досліджені та опубліковані комплекси, де в

наборах кераміки одночасно містяться як роменські, так і давньоруські матеріали, є Любеч (розташований за 60 км на захід). У працях Б. О. Рибаківа, А. Л. Казакова, О. М. Веремейчик досліджено кілька жител X ст. із керамікою обох культур одночасно (Рибаків 1958, с. 43-44; Казаков, Марченко 1993, с. 33-37; Казаков, Гребень 1991, с. 86-87; Веремейчик 2020, с. 105-120).

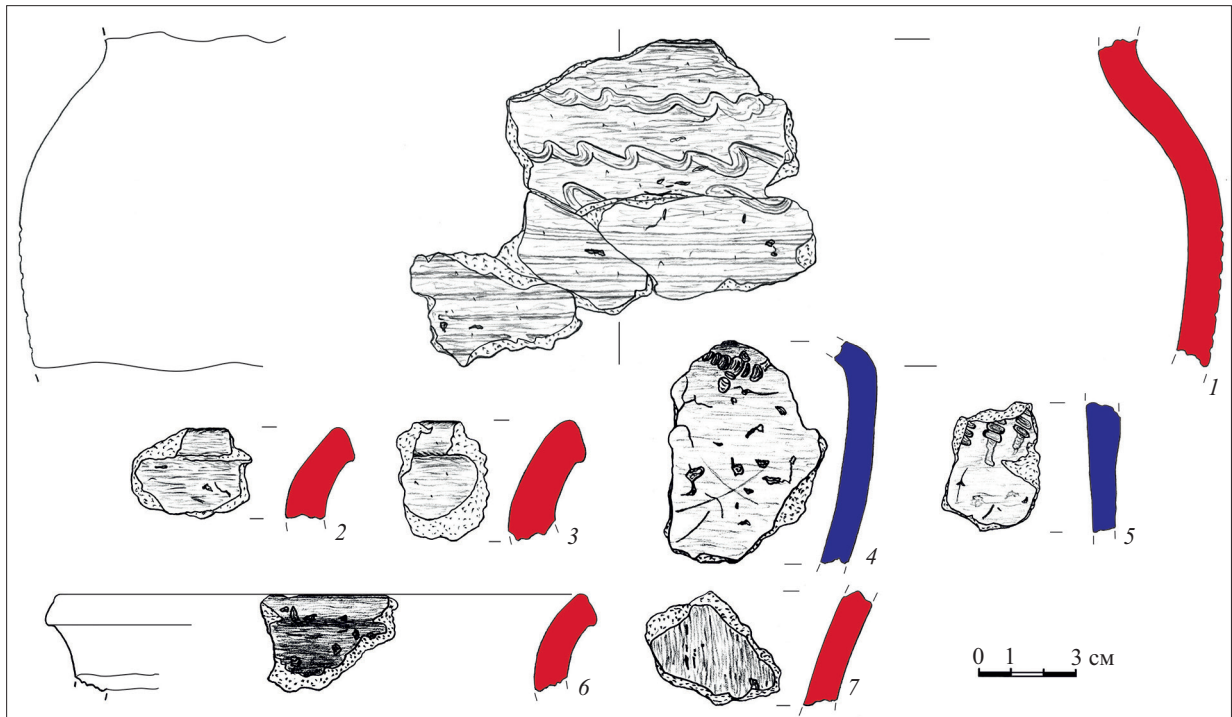

Рис. 6. Поселення Орешня II, споруда 4 (1—3), яма 34 (4), яма 50 (5), яма 41 (6, 7). Фрагменти роменських імітацій давньоруського посуду (1—3, 6, 7), роменської ліпної кераміки (4, 5)

Fig 6. Oreshnia II settlement, a building no. 4 (1—3), a pit no. 34 (4), a pit no. 50 (5), a pit no. 41 (6, 7). Fragments of the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (1—3, 6, 7), the Romny culture handmade pottery (4, 5)

За даними О. М. Веремейчик, у спорудах із типовою роменською керамікою також знайдено фрагменти ліплених посудин, що ретельно копіюють давньоруські кружальні горщики X ст. (Веремейчик 2020, с. 113-114). Привертає увагу набір кераміки з печі в будівлі 6, розкопаної А. Л. Казаковим у 1989 р. (Казаков, Марченко 1993, с. 31-34). Крім значної кількості фрагментів звичайних ліплених роменських посудин, що містили у формувальній масі у складі домішок велику кількість крупнозернистого шамоту, жорстви та орнаментованих мотузковим штампом або вдавленнями по краю вінця, було реконструйовано цілий горщик досить незвичного на загальному тлі вигляду (рис. 9: 1). Це стандартного середнього розміру, з S-подібним профілем, ліплений роменський горщик. Але, на відміну від інших екземплярів із цього комплексу, поверхня посудини добре зглажена, має світлий червоно-коричневий, а не бурий або темно-сірий колір, край вінця ретельно виділений, орнаментация відсутня. У складі формувальної маси майже відсутні крупні зернини шамоту та жорстви, а переважаючою домішкою є пісок. З огляду на типологічну схожість профілю, складається враження, що в посудині більше давньоруських рис, ніж роменських. Наявність схожо-

го за описом посуду зафіксовано також у Полтаві (Мироненко 1999, с. 50). Розглянуті вище матеріали поселення Орешня II та Любеча дають цікаву картину співіснування та взаємовпливу роменської й давньоруської гончарних технологій. Наявність посуду, що має характерні риси обох традицій, маркує етап спроб переходу від ліпної архаїки до значно прогресивнішої за всіма показниками давньоруської технології. Для повнішого розуміння цього процесу необхідно детальніше розглянути матеріали розкопок і припущення інших дослідників сіверянської гончарної проблематики.

Як зазначено вище, спроби копіювання роменцями давньоруського посуду зафіксовані й на деяких інших пам'ятках сіверянського ареалу. За матеріалами з Гочева, Монастирища (Ромни), Червоного Ранку, Ніцахі О. В. Сухобоков писав про «переростання роменської кераміки в гончарну києворуську» в умовах співіснування культур у X — на початку XI ст. (Сухобоков 1975, с. 85). Але, на жаль, автор не деталізував сам процес «переростання», що залишає місце для різних тлумачень цього визначення. Лише розглядаючи матеріали городища Монастирище (Ромни), О. В. Сухобоков вказує на наявність фрагментів посуду, в орнаментатії

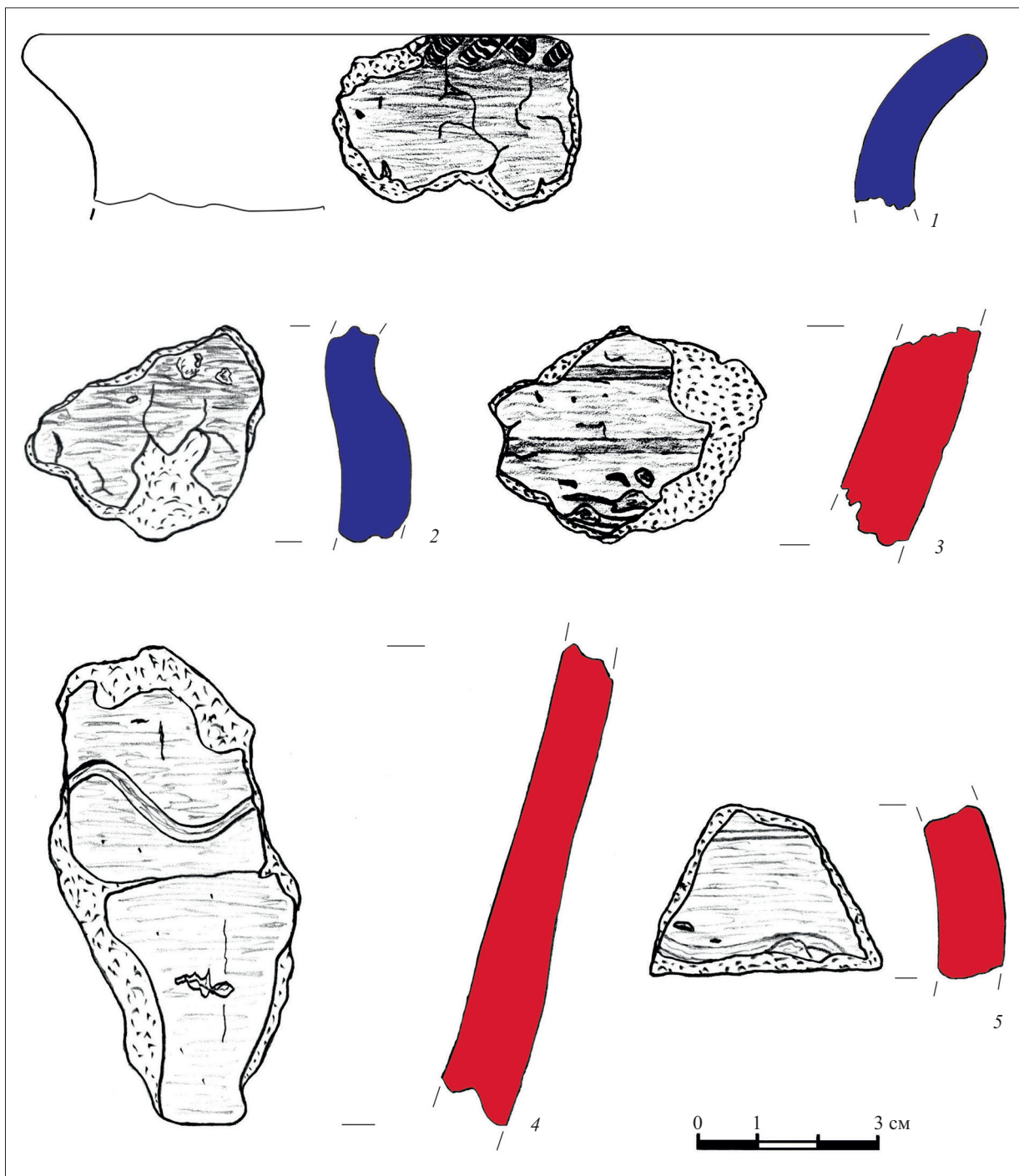

Рис. 7. Поселення Орешня II, культурний шар. Фрагменти роменської ліпної кераміки (1—2), роменських імітацій давньоруського посуду (3—5)

Fig 7. Oreshnia II settlement, a cultural layer. Fragments of the Romny culture handmade pottery (1—2), the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (3—5)

якого одночасно присутні як роменські (мотузковий штамп), так і давньоруські (лінійний та хвилястий орнаменти) риси (Сухобоков 2004, с. 79). Крім того, автор відзначає спроби виробництва саме «ранньогончарного посуду роменського типу» (Сухобоков 1975, с. 79, рис. 47). За більшістю ознак цей посуд суттєво відрізнявся від давньоруського (профілі, орнамен-

ція, формувальна маса), що свідчить про окремий шлях розвитку гончарних традицій, який зійшов нанівець із приходом більш досконалих давньоруських технологій.

Тему співіснування роменських і давньоруських гончарних технологій досить ретельно розглядав О. В. Григор'єв за матеріалами Новгород-Сіверського, Горбова, Полтави та інших

Рис. 8. Фото роменських імітацій давньоруських посудин із поселення Орешня II
 Fig. 8. Photo of Romny imitations of Ancient Rus vessels from the village of Oreshna II

пам'яток (Григор'єв 2000, с. 157-160). Дослідник окремо (як і О. В. Сухобоков) виділяв виробництво саме роменського ранньокружального посуду та констатував його існування протягом 100 років паралельно з давньоруським, при цьому обидві технології, на думку дослідника, не мали якогось помітного впливу одна на одну (Григор'єв 1993, с. 80). Випадки копіювання роменцями давньоруських горщиків ліпленням способом дослідник схарактеризував як абсурдні з технологічного боку (Григор'єв 1990, с. 171), а самі спроби копіювання — намаганням зменшити дефіцит якісної столової кераміки. У цілому, виробництво класичної давньоруської кераміки на пам'ятках Середнього Подесення в X ст. він уважав малоймовірним, а сам посуд (наявний на пам'ятках) — здебільшого імпортованим із крупних центрів, ближчих до Дніпра (Григор'єв 1993, с. 80-81).

Тезу О. В. Сухобокова про «переростання» роменської гончарної традиції у давньоруську дослідник відкидав. На думку О. В. Григор'єва, місцеві сіверянські керамічні традиції «різко й повністю перериваються» у результаті військового погрому, сліди якого зафіксовані у вигляді горизонтів пожеж на більшості роменських пам'яток (Григор'єв 1993, с. 81).

Якщо для Середнього Подесення та інших віддалених від Дніпра районів Лівобережжя гіпотеза О. В. Григор'єва щодо імпорту давньо-

русської кераміки та виробництва роменської кружальної для покриття дефіциту столового посуду є доволі прийнятною, то на прикладі матеріалів із Седнева та Любеча ця теорія не працює. У X ст. обидві пам'ятки були значними давньоруськими центрами з розвинутою системою ремісничих посадів (до якої входило й поселення Орешня II). Завдяки розташуванню на магістральних торговельних шляхах (Снов—Десна та Дніпро), ще й на невеликій відстані від Чернігова, населення цих центрів мало всі можливості для власного виробництва або придбання посуду в достатній кількості та якості. Отже, появу роменських імітацій давньоруського посуду, принаймні для Седнева та Любеча, неможливо пояснити дефіцитом останнього.

Інша теза О. В. Григор'єва про абсурдність використання роменських технологічних канонів для виготовлення імітацій посуду давньоруського вигляду (Григор'єв, 2000, с. 158), на нашу думку, здебільшого логічна для валового, серійного виробництва. Однак для окремих спроб копіювання застосування звичних для роменського майстра прийомів є цілком зрозумілим і природним.

Загалом, теорія О. В. Григор'єва про різке та повне припинення існування сіверянської керамічної традиції через військовий погром може бути застосована тільки до поселень, на яких він відбувся, ще й зі значним винищенням насе-

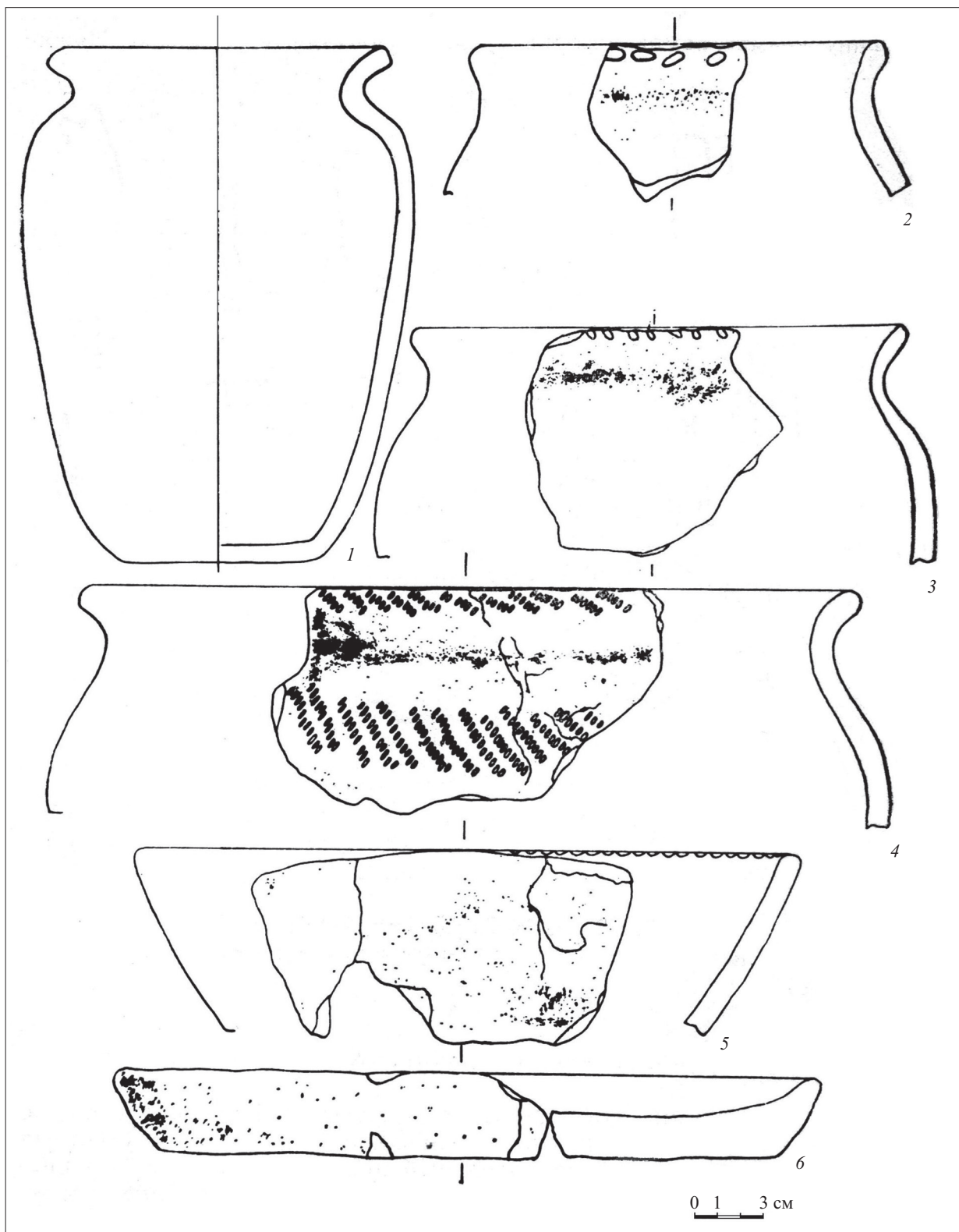

Рис. 9. Ліплений посуд із розкопок 1989 р. у Любечі (за А. Л. Казаковим, В. М. Марченком)

Fig. 9. Handmade pottery from excavations in 1989 in Liubech (after A. L. Kazakov, V. M. Marchenko)

лення. У разі більш-менш мирного підкорення більшість населення зберігалася, і хоча (можливо, й насильницьким шляхом) переходило до нових традицій і технологій, окремі елементи й

навички виробництва (в різних галузях) зберігалися ще досить тривалий час. У таких випадках зміна гончарної традиції відбувалася у вигляді спроб імітації давньоруських форм.

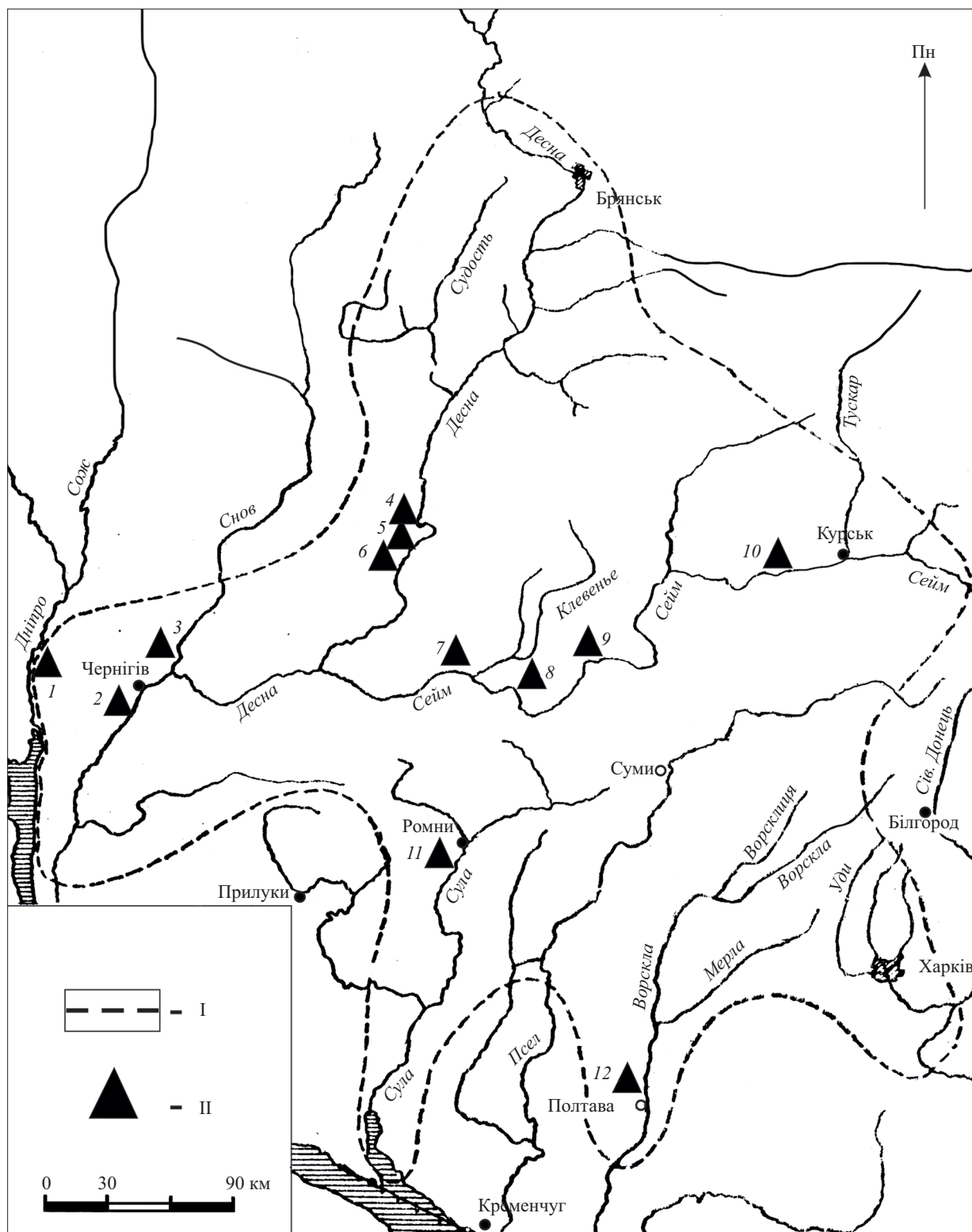

Рис. 10. Карта пам'яток зі знахідками роменських імітацій. I — ареал роменської культури (за О. В. Сухобоковим). II — пам'ятки зі знахідками роменських імітацій давньоруського посуду: 1 — Любеч; 2 — Чернігів; 3 — Седнів; 4 — Новгород-Сіверський; 5 — Горбова; 6 — Свердловка-1; 7 — Червоний Ранок; 8 — Ницаха; 9 — Гочево; 10 — Липино; 11 — Ромни (Монастирище); 12 — Полтава

Fig. 10. Map of sites with the finds of Romny imitations of ancient Rus tableware: I — area of the Romny culture (after O. V. Sukhobokov). II — sites with the finds of Romny imitations of ancient Rus tableware: 1 — Liubech; 2 — Chernihiv; 3 — Sedniv; 4 — Novhorod-Siverskyi; 5 — Horbove; 6 — Sverdlovka-1; 7 — Chervonyi Ranok; 8 — Nitsakha; 9 — Hochevo; 10 — Lypyno; 11 — Romny (Monastyryshche); 12 — Poltava

Відмінності та особливості розвитку роменської й давньоруської керамічних традицій детально розглянув І. Г. Сарачев на прикладі матеріалів із Полтави (Сарачев 2000, с. 237-242). Дослідник акцентував увагу саме на тонкощах технологічних процесів виготовлення посуду та відкидав можливість «плавного» переходу роменських майстрів до давньоруських гончарних традицій. Аргументується ця позиція відсутністю ознак послідовної трансформації технології виробництва кераміки, що складається з шести етапів (Бобринський 1978, с. 243-244). Загалом, розглядаючи тези І. Г. Сарачева, зауважимо, що у випадку з керамічним комплексом поселення Орешня II, мова не йде також про еволюційний, плавний перехід від однієї традиції до іншої. Відповідно до запропонованої О. А. Бобринським схеми трансформації гончарної технології, на прикладі роменських імітацій давньоруських посудин маємо ознаки третього та четвертого етапів, що характеризуються зміною навичок обробки поверхонь і формоутворення посудин (Бобринський 1978, с. 243). Окремо зазначимо, що, аналізуючи набір кераміки, який походив з ями 5 розкопу 1990 р. на Соборній (Красній) площі в Полтаві (схожий до вище розглянутих комплексів поселення Орешня II за наявністю аналогічних трьох видів кераміки — роменської ліпної, давньоруської кружальної та роменських імітацій давньоруської), І. Г. Сарачев підкреслює його одностайність (Сарачев 2000, с. 242).

На базі досліджень матеріалів Х—ХІІ ст. Липинського археологічного комплексу, розташованого в Курському Посейм'ї, Р. С. Веретюшкін висуває дві гіпотези, що можуть характеризувати процес взаємовпливу роменської й давньоруської гончарних традицій у цьому регіоні. Згідно з першою, роменські майстри наприкінці Х ст. мали досить високий рівень володіння гончарним кругом, що дозволяло їм виготовляти посуд, який імітував типовий давньоруський. На думку дослідника, цей процес проходив під безпосереднім впливом, серед іншого й особистих контактів із носіями давньоруської технології.

У межах другої гіпотези давньоруський посуд із використанням роменських рецептур складання формувальних мас виробляли саме прийшли давньоруські майстри. Це відбувалося або в межах експерименту, або через бажання догодити місцевому сіверянському споживачеві, пропонуючи йому вироби з більш звични-

ми для нього ознаками. Наведеними гіпотезами дослідник підкреслює безпосередні контакти та взаємодію носіїв обох гончарних традицій (Веретюшкін 2008, с. 25).

Гадаємо, що перша гіпотеза виглядає більш реалістично. Населення сіверянської території, яке багато десятиліть тісно контактувало, крім суто торговельних відносин, могло вільно ділитися і виробничими навичками. Поява технологічно розвинутіших та естетично привабливіших виробів помітно вплинула на структуру попиту й виробництва та зумовила зникнення ліпного посуду у виробництві й побуті населення Лівобережжя Дніпра.

Поступово етносоціальне домінування Русі також призвело до кардинальних змін у технологічно-функціональних аспектах господарської діяльності.

Отже, на сьогодні серед дослідників не існує одностайної думки з приводу появи та існування такого технологічного явища, як імітація роменськими гончарями давньоруського посуду. Проте на основі вище розглянутих матеріалів, можна зробити певні загальні висновки:

Роменські імітації давньоруського посуду наявні на багатьох пам'ятках Дніпровського Лівобережжя. Широка географічна розповсюдженість виключає локальність і випадковість явища (рис. 8, 10). Навпаки, це може вказувати на неабияку системність та певну закономірність. Виробництво таких посудин могло бути спробою отримати іншу якість. На системність вказує також наявність однакових для всіх регіонів ознак виробничого процесу, що зафіксовані на більшості пам'яток: роменська формувальна маса — роменська із впливом давньоруської технологія виробництва (РФК-2 за О. А. Бобринським) — горщик давньоруського вигляду.

На короткий період виробництва імітацій вказує невелика кількість такого посуду (стосовно синхронного типового давньоруського). Про це також може свідчити виробництво обмеженої кількості варіантів профілів вінець. Наприклад, у комплексах поселення Орешня II, що одночасно містить як роменську, так і давньоруську кераміку, знайдено лише 1—2 варіанти копій профілів вінець при наявності до десятка синхронних або дуже близьких за часом вінець давньоруських горщиків.

Привертає увагу помітна ретельність і старанність у виготовленні імітацій. Пророблення деталей (профіль вінця, орнаментация, загладжування поверхонь) більш притаманне впра-

вам старанного учня, ніж звичній роботі досвідченого майстра, зайнятого виробництвом великих серій стандартного посуду.

Таким чином, за сукупністю ознак, як деталей, так і в цілому явища, на прикладі роменських імітацій давньоруського посуду можна припустити, що маємо справу зі своєрідними «навчальними» або «тренувальними» виробами, бажанням старими методами і з використанням формувальних мас зробити горщик нової якості та нового вигляду. Імовірність виробничих зв'язків у контактній зоні двох культур відбивалася на взаємовпливах двох гончарних традицій у вигляді використання окремих елементів форм та оздоблення посудин. Шляхи технологічної й виробничої інтеграції сіверян і Русі, принаймні в окремих галузях і регіонах, мали взаємовигідний характер. У різних частинах роменського аре-

алу інтеграційні процеси відбувалися в різні часи впродовж Х—ХІІ ст. О. В. Сухобоков наявність посуду з ознаками обох культур трактував як «досить виразний хронологічний індикатор вживання роменської культури у загальнодавньоруську» (Сухобоков 2004, с. 79). На нашу думку, це явище також маркує момент остаточного та незворотного відмирання роменської гончарної традиції. У керамічних наборах Полтави (Кулатова та ін. 1999; Мироненко 1999) й Липинського комплексу роменські імітації мають ознаки давньоруського посуду першої половини ХІ ст. Але розглянуті вище матеріали Седнева (Орешня ІІ) можна датувати не пізніше межі Х—ХІ ст. Це зумовлено близьким розташуванням Седнева до великих давньоруських центрів Подніпров'я (Чернігів, Київ) та дещо ранішим входженням його до складу Давньоруської держави.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.

Веремейчик, О. М. 2020. Історична топографія Любеча Х—ХІ ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 105-120. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.06>

Веретюшкин, Р. С. 2008. К вопросу о взаимодействии роменской и древнерусской гончарных традиций. В: Енуков, В. В. (ред.). *Славяно-Русские древности Днепропетровского Левобережья*. Курск: Курский ГУ, с. 21-28.

Григорьев, А. В. 1988. О роменской культуре в среднем Подесенье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 65-74.

Григорьев, А. В. 1990. О соотношении роменской и древнерусской керамики. В: Коваленко, В. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв. Тезисы историко-археологического семинара*. Чернигов, с. 169-172.

Григорьев, А. В. 1993. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 76-82.

Григорьев, А. В. 2000. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°, с. 237-242.

Григорьев, А. В. 2005. *Славянское население водораздела Оки и Дона*. Тула: Репроникс.

Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курский край: Научно-популярная серия. Т. 3.

Казаков, А. Л., Гребень, П. Н. 1991. Роменские комплексы Любеча. В: Макушников, О. А. (отв. за вып.). *Гомельщина: Археология, история, памятники*. Тезисы II Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению. Гомель, с. 86-87.

Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любечького поселу IX—ХІІІ ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.

Казаков, А. Л. 2020. Чернігівські сіверяни. *Археологія та давня історія України*, 2 (35), с. 412-415. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.33>

Кулатова, І. М., Мироненко, К. М., Приймак, В. В., Супруненко, О. Б. 1999. Житлово-господарські комплек-

си Х—ХІV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 47-68.

Мироненко, К. М. 1999. Ранньокружальна кераміка роменської культури з поселу літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.). В: Супруненко О. Б. (ред.). *Полтавський археологічний збірник: збірник наукових праць*. Полтава: Полтавський літератор, с. 49-55.

Приймак, В. В. 1999. Регіональні особливості роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 11-19.

Рыбаков, Б. А. 1958. *Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в Любече*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1958/25.

Сарачев, И. Г. 2000. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры (по материалам раскопок в г. Полтаве в 1990 г.). В: Григорьев, А. В. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°, с. 237-242.

Скороход, В., Сита, Л., Сорокін, С. 2019. Дослідження Седнівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 347-349.

Скороход, В., Ситий, Ю., Сорокін, С. 2022. Дослідження в урочищі Орешня у Седневі. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 347-348.

Скороход, В., Сорокін, С., Ситий, Ю. 2020. Роботи у літописному Сновську. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 370.

Скороход, В., Сорокін, С., Ситий, Ю., Терещенко, О. 2020. Дослідження в урочищі Орешня у смт Седнів. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАН України, с. 266-268.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепропетровского Левобережья в VIII—XIII ст.* Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 2004. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури). *Археологія*, 4, с. 71-85.

Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2020. Матеріали роменської культури із досліджень городища Свердловське-1 в 2014—2018 рр. *In Scлавения terra*, 3, с. 46-72.

Надійшла 17.06.22

SOME ASPECTS OF THE INTERACTION OF ANCIENT RUS AND SEVERIANS POTTERY TRADITIONS

The article considers the issues of mutual influence of two pottery traditions in the production of tableware — the Ancient Rus and Romny cultures in the 10th — first half of the 11th centuries. Various theories of scientists dealing with this issue are analyzed and new materials of research of archaeological complexes in Sedniv and Liubech in Chernihiv Oblast are put into scientific circulation. The traditions of pottery are the most conservative during the existence of archaeological cultures. Technological techniques, vessel shapes, types of impurities, firing methods, surface ornamentation appear at its beginning and do not change. Radical changes occur only in the case of a certain external influence, and the massive one. Occupation of the Left Bank of the Dnipro River and, in particular, the Desna River region by the bearers of the Ancient Rus culture during the 10th century was such a factor. The technological traditions brought with them were adapted to local realities in different ways. The process of interaction between the two pottery traditions took place on different territories at different times — during the strengthening of the Rus influence on the Severians. The expansion of the borders of Rus led to the emergence of the Ancient Rus pottery among the Severians, and this led to experiments in the manufacture of the Romny culture utensils similar in shape and ornamentation to the Ancient Rus products. There appeared pots made of traditional for the Romny culture molding masses decorated with linear and wavy ornaments with a profiling on top similar to the ancient Rus items. Such experiments did not last long and over time wheel-made ceramic ware completely replaced the traditional handmade one.

Key words: Romny culture handmade ware, Ancient Rus wheel-made ceramics, mutual influences on the development of ceramic production, Severians, Rus.

References

- Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.
- Veremeichyk, O. M. 2020. Istorychna topohrafiia Liubecha X—XI st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), p. 105-120. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.06>
- Veretiushkin, R. S. 2008. K voprosu o vzaimodeistvii romenskoï i drevnerusskoï goncharynykh traditsii. In: Enukov, V. V. (ed.). *Slaviano-Russkie drevnosti Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk: Kurskii GU, p. 21-28.
- Grigorev, A. V. 1988. O romenskoï kulture v srednem Podesene. In: Tolocho, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, p. 65-74.
- Grigorev, A. V. 1990. O sootnoshenii romenskoï i drevnerusskoï keramiki. In: Kovalenko, V. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv. Tezisy istoriko-arkheologicheskogo seminaru*. Chernihiv, p. 169-172.
- Grigorev, A. V. 1993. O romenskoï i drevnerusskoï keramike na Levoberezhie Dnepra. In: Tolocho, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 76-82.
- Grigorev, A. V. 2000. *Severianskaia zemlia v VIII—nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Gryf i K°.
- Grigorev, A. V. 2005. *Slavianskoe naselenie vodorazdela Oki i Dona*. Tula: Reproniks.
- Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kurskii krai: Nauchno-populiarnaia seriia. Vol. 3.
- Kazakov, A. L., Greben, P. N. 1991. Romenskie komplekсы Liubecha. In: Makushnikov, O. A. (ed.). *Gomel'shchyna: Arkheologiia, istoriia, pamiatniki*. Tezisy II Gomelskoï oblastnoi nauchnoi konferentsii po istoricheskomu kraevedeniui. Gomel, p. 86-87.
- Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu IX—XIII st. In: Tolocho, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv, p. 30-37.
- Kazakov, A. L. 2020. Chernihivski siveriany. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (35), p. 412-415. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.33>
- Kulatova, I. M., Myronenko, K. M., Pryimak, V. V., Suprunenko, O. B. 1999. Zhytlovo-hospodarski komplekсы X—XIV st. z rozkopok litopysnoi Ltavy 1998 r. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 47-68.
- Myronenko, K. M. 1999. Rannokruzhna keramika romenskoï kultury z posadu litopysnoi Ltavy (za rozkopkamy 1997-1998 rr.). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Poltavskyi arkheolohichniy zbirnyk: zbirnyk naukovykh prats*. Poltava: Poltavskyi literator, p. 49-55.
- Pryimak, V. V. 1999. Rehionalni osoblyvosti romenskoï kultury. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 11-19.
- Rybakov, B. A. 1958. *Otchet o rabote Yuzhno-Russkoï ekspeditsii za 1958 g. v Liubeche*. Nauchnyi arkhiv Instituta arkheologii AN Ukrainy, f. 64, 1958/25.
- Sarachev, I. G. 2000. *Drevnerusskaia krugovaia keramika v kompleksakh romenskoï kultury (po materialam raskopok v g. Poltave v 1990 g.)*. In: Grigorev, A. V. *Severianskaia zemlia v VIII - nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Gryf i K°, p. 237-242.
- Skorokhod, V., Syta, L., Sorokin, S. 2019. Doslidzhennia Sednivskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, p. 347-349.

- Skorokhod, V., Sytyi, Yu., Sorokin, S. 2022. Doslidzhennia v urochyshchi Oreshnia u Sednevi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, p. 347-348.
- Skorokhod, V., Sorokin, S., Sytyi, Yu. 2020. Roboty u litopysnomu Snovsku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, p. 370.
- Skorokhod, V., Sorokin, S., Sytyi, Yu., Tereshchenko, O. 2020. Doslidzhennia v urochyshchi Oreshnia u smt Sedniv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, p. 266-268.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovskye lisostepovy Livoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 2004. Rozkopky u litopysnomu Romni (do 100-richchia romenskoï arkheolohichnoi kultury). *Arheologia*, 4, p. 71-85.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2020. Materialy romenskoï kultury iz doslidzen horodyshcha Sverdlovske-1 v 2014-2018 rr. *In Sclavenia terra*, 3, p. 46-72.